

Павлов В. Г.

аспірант кафедри психології та педагогіки
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID: 0009-0003-7344-6169

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРЕДИКТОРИ РОЗВИТКУ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ В УМОВАХ ВІЙНИ

PSYCHOLOGICAL PREDICTORS OF THE DEVELOPMENT OF MORAL AWARENESS OF SENIOR GRADE STUDENTS IN WAR CONDITIONS

Стаття присвячена дослідженню фундаментальних психологічних закономірностей, що визначають становлення моральної свідомості особистості в період ранньої юності. У статті здійснено теоретичний аналіз основних сучасних моделей морального розвитку особистості, а також проаналізовано специфіку етичного самовизначення старшокласників в умовах воєнного стану в Україні. На основі комплексного емпіричного дослідження виявлено ключові предиктори морального розвитку старшокласників, серед яких особливе місце посідають ясність Я-концепції, здатність до рефлексії та ієрархія моральних інтуїцій. Особлива увага приділена чотирьом індикаторам моральної зрілості: рівням розвитку моральної свідомості, етичної поведінки, етичного спілкування та рівню етичних міжособистісних взаємовідносин. Доведено, що розвиток моральної свідомості в юнацькому віці в умовах війни є нелінійним процесом, що критично залежить від психологічної стійкості та змісту соціальної взаємодії. Виявлено, що воєнний стан провокує «моральне загартування» у частини старшокласників, прискорюючи перехід від конвенційного до постконвенційного рівня моралі. Водночас ідентифіковано ризики моральної деформації під впливом хронічного стресу, що проявляються у звуженні сфери моральної відповідальності до найближчого оточення. Моральна свідомість старшокласників у період ранньої юності еволюціонує від дотримання зовнішніх правил до автономної рефлексії. Виявлено значний розрив між декларативною етичною обізнаністю та низьким рефлексивним моральним статусом, що свідчить про вразливість старшокласників до конформізму в ситуаціях реального стресу. Стабільність моральної позиції прямо залежить від ясності Я-концепції, тому особистісна непевність веде до сліпого підпорядкування авторитетам, що гальмує етичний розвиток. Результати дослідження дозволяють виокремити певні психотипи старшокласників за рівнем їхньої етичної компетентності та розробити стратегії психолого-педагогічного супроводу морального зростання молоді в умовах суспільної нестабільності. Для подальшого морального розвитку старшокласників виховний вплив має бути диференційованим. Підготовлено цільові рекомендації для практичних психологів, вчителів та батьків стосовно кожного визначеного психотипу старшокласників.

Ключові слова: моральна свідомість, старшокласники, Я-концепція, моральний статус, етична поведінка, міжособистісні стосунки, гідність, лояльність, рефлексія, психологічна стійкість.

This article examines the fundamental psychological patterns that shape the development of moral consciousness in early adolescence. The article provides a theoretical analysis of the main modern models of moral development of the individual, as well as an analysis of the specifics of ethical self-determination of high school students under martial law in Ukraine. Based on a comprehensive empirical study, key predictors of the moral development of high school students were identified, among which the clarity of the self-concept, the ability to reflect, and the hierarchy of moral intuitions occupy a special place. Particular attention is paid to four indicators of moral maturity: levels of moral consciousness, ethical behaviour, ethical communication, and the level of ethical interpersonal relationships. It has been demonstrated that the development of moral consciousness in adolescence during wartime is a non-linear process that critically depends on psychological resilience and the nature of social interaction. It has been found that martial law provokes "moral hardening" in some high school students, accelerating the transition from conventional to post-conventional levels of morality. At the same time, the risks of moral deformation under the influence of chronic stress have been identified, which manifest themselves in the narrowing of the sphere of moral responsibility to the immediate environment. The moral consciousness of high school students in early adolescence evolves from compliance with external rules to autonomous reflection. A significant gap was found between declarative ethical awareness and low reflective moral status, indicating high school students' vulnerability to conformity in situations of real stress. The stability of one's moral stance is directly dependent on the clarity of one's self-concept; therefore, personal uncertainty leads to blind submission to authority, which hinders ethical development. The results of the study allow us to identify certain psychotypes of high school students according to their level of ethical competence and to develop strategies for psychological and pedagogical support of the moral growth of young people in conditions of social instability. For the further moral development of high school students, educational influence should be differentiated. Targeted recommendations have been prepared for practical psychologists, teachers, and parents regarding each identified psychotype of high school students.

Key words: moral consciousness, high school students, self-concept, moral status, ethical behavior, interpersonal relationships, dignity, loyalty, reflection, psychological resilience.

Постановка проблеми. Формування моральної свідомості є одним із базових об'єктів психологічних досліджень, оскільки саме внутрішні етичні орієнтири безпосередньо формують життєвий сценарій індивіда. Від цих регуляторів залежить не лише характер міжособистісних відносин, але й життєздатність, стабільність та гармонійний розвиток соціуму в цілому. Старший шкільний вік (15–18 років) є критичним етапом онтогенезу, на якому відбувається «ціннісна ревізія» – процес переходу від гетерономної моралі до автономного етичного суб'єкта. У цей період мораль перестає бути набором зовнішніх правил і перетворюється на внутрішній компас особистості, що базується на самосвідомості та рефлексії.

У сучасному українському контексті, позначеному глибокими трансформаціями, війною та необхідністю національного самоствердження, розвиток моральної свідомості школярів набуває стратегічного значення. Війна як екстремальний стресор виснажує внутрішні ресурси, похитнувши «базову ілюзію справедливого світу» та потребу в безпеці. Це змушує молоду людину шукати нові смислові опори, де моральна позиція стає не лише етичним вибором, а й механізмом збереження ментального здоров'я та ідентичності. Відтак, розуміння психологічних особливостей морального розвитку старшокласників є необхідним для створення ефективних систем психологічної підтримки та виховання покоління, здатного до відповідального «самостояння» [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвиток моральної свідомості у підлітковому та юнацькому віці перебуває у фокусі численних наукових розвідок. Класичні моделі Л. Кольберга та Ж. Піаже заклали фундамент розуміння моралі як когнітивної структури, що еволюціонує від дотримання правил заради уникнення покарання до оперування універсальними етичними принципами [11]. Проте сучасні дослідження вказують на необхідність більш інтегративного підходу, що враховує емоційні, ситуативні та соціокультурні чинники.

Дослідження Дж. Гайдта та його «Теорії моральних основ» (MFT) довели, що моральні судження часто базуються на швидких інтуїціях. Серед основних шести моральних модульних основ виділяють такі як Турбога/Шкода, Справедливість/Шахрайство, Лояльність/Зрада, Авторитет/Субординація, Святість/Деградація та Свобода/Пригнічення тощо. В умовах високого соціального тиску ці інтуїції можуть вступати в конфлікт, що особливо помітно у старшокласників під час прийняття рішень у ситуаціях невизначеності [10].

Новітні дані 2025 року свідчать про те, що підлітки можуть демонструвати більш утилітарний підхід до моральних дилем порівняно з дорослими, надаючи пріоритет результатам, які максимізують загальне благо (утилітаризм), що може бути наслідком як когнітивного дозрівання, так і впливу соціального контексту. Також виявлено, що депресивні стани та румінація суттєво деформують моральні судження підлітків, знижуючи їхню впевненість

у правильності вибору та підвищуючи схильність до прийняття несправедливих умов у міжособистісній взаємодії [15].

Українська психологічна школа (І. Бех, М. Борисhevський, С. Максименко, Е. Помиткін, М. Савчин та ін.) акцентує увагу на категоріях гідності та духовності. І. Бех розглядає моральну самосвідомість як поле відносин людини і моралі, де ключовим новоутворенням є гідність – здатність усвідомлювати та оцінювати себе через призму вищих цінностей [1; 2]. Віктор Малахов вводить поняття етичного «самостояння» як власної позиції вільної людини у світі, що пов'язана з повагою до реальності, усвідомленням непорушності моральних цінностей, незамінності й серйозності життєвого покликання кожної особи [5]. М. Савчин говорить про розкриття духовного потенціалу особистості в сенсі духовної парадигми психології [8]. Сучасні наукові праці О. Тарнавської та В. Панка фокусуються на діагностиці адаптаційних ресурсів підлітків для подолання наслідків війни, де моральні цінності розглядаються як важливий внутрішній ресурс стійкості [7; 9].

Метою статті є з'ясування психологічних особливостей та динаміки розвитку моральної свідомості старших школярів, визначення ключових предикторів їхнього етичного становлення та розробка рекомендацій щодо сприяння формуванню високого рівня моральної зрілості в умовах сучасних суспільних викликів.

Для досягнення мети було визначено такі завдання:

1. Здійснити теоретичний аналіз основних сучасних моделей морального розвитку особистості.
2. Емпірично дослідити рівень морального статусу, етичної обізнаності та ясності Я-концепції старшокласників.
3. Проаналізувати ієрархію моральних основ та їхні кореляційні зв'язки у свідомості школярів.
4. Визначити вплив воєнного стану на трансформацію етичних установок та міжособистісних стосунків молоді.
5. Розробити психолого-педагогічні рекомендації для вчителів, батьків та психологів.

Виклад основного матеріалу. Моральний розвиток у ранній юності є багатовимірним процесом. Л. Кольберг стверджував, що розвиток полягає не у накопиченні знань про норми, а у зміні структурної логіки обґрунтування вибору. Для старшокласників критично важливим є перехід на постконвенційний рівень, де закон сприймається не як абсолют, а як інструмент загального блага, який може бути переглянутий з позиції справедливості [11].

Проте математична модель В. Лефевра («Алгебра свідомості») додає до цього аналізу вимір рефлексивних установок. Лефевр виділяє дві етичні системи. У першій системі компроміс між добром і злом оцінюється негативно, що стимулює розвиток особистості відповідальності та безкомпромісності щодо зла.

У другій системі компроміс вважається добром, а конфронтація – злом, що часто призводить до придушення індивідуальної волі заради єдності групи.

Моральний статус суб'єкта в цій моделі визначається трьома сутностями за формулою, що враховує якість навколишнього світу суб'єкта, оцінку цього світу (голос совісті суб'єкта) та готовністю суб'єкта слідувати рекомендації власної совісті (рефлексією над цією рекомендацією) всупереч зовнішньому тиску, див. рис. 1 [12].

Джонатан Гайдт доповнює ці моделі Теорією моральних основ, стверджуючи, що підлітки орієнтуються на вроджені «модулі». У старшому шкільному віці ці інтуїції стають ареною ідеологічних конфліктів, коли прагнення до свободи (автономії) стикається з потребою в лояльності (груповій ідентичності) [10].

Для вивчення психологічних аспектів морального розвитку нами було проведено дослідження (разом з Волинець А. В. та Павловою О. О.) серед учнів 11-х класів (вибірка 30 осіб) в Ліцеї № 101 Шевченківського району м. Києва. Комплекс методик включав визначення морального статусу (В. Лефевр) [12], тест етичної обізнаності (К. Фокс, ICAEW), діагностику Ясності Я-концепції (Дж. Кемпбелл) та опитувальник моральних основ (MFQ, Дж. Грехем, Дж. Гайдт та інші) [10].

Результати засвідчили значну розбіжність між декларативним знанням старшокласниками етичних норм та їх внутрішньою готовністю до реалізації цих норм. Високий рівень етичної обізнаності виявлено у 56,7% старших школярів, проте високий моральний статус за Лефевром зафіксовано лише у 16,7%, див. рис. 2. Це вказує на те, що школярі добре засвоїли гуманістичний дискурс, але в ситуаціях реального вибору залишаються вразливими до зовнішнього впливу.

За допомогою «кутового перетворення Фішера» (фемп. = 3,344, $p = 0,0004$) підтверджено достовірність цієї розбіжності. Більшість старшокласників (53,3%) мають низький моральний статус, що вказує на їх схильність до конформізму та недостатню сформованість моральної автономії. Також це було підтверджено на першому етапі нашого попереднього пілотного дослідження серед студентів-психологів [6].

Згідно з Дж. Кемпбеллом, ясність Я-концепції (Self-Concept Clarity – SCC) відображає стабільність та узгодженість уявлень про себе. Дослідження показало, що 40% старших школярів мають середню ясність, близьку до високої, а 32% – стабільну середню ясність, див. рис. 3.

Важливо зазначити про відсутність вкрай низької ясності в досліджуваній групі старшокласників, що є позитивним показником для даної вікової категорії. Проте індивідуальний аналіз підтверджує, що чим більш «розмите» уявлення школяра про себе, тим нижча його здатність до зрілого етичного судження.

За допомогою методики моральних основ (MFQ) було виявлено ціннісний профіль групи та побудовано пелюсткову діаграму морального профілю школярів, див. Рис. 4. Вона дозволяє побачити реальний, абсолютний рівень розвитку кожної інтуїції у свідомості школярів. Найвищі показники отримали основи Чесності (68%) та Турботи (63,8%), що свідчить про орієнтацію молоді на індивідуальні права та гуманізм. Водночас показник Лояльності (63,3%) є надзвичайно високим, що відображає специфіку воєнного часу – патріотизм та вірність «своїм» стають домінуючими мотивами. Найнижчий бал отримала Святість (49%), що вказує на низьку

Рівень морального статусу (за Лефевром)	Математичне значення	Психологічна характеристика
Високий	1	Суб'єкт здійснює «добрі» дії незалежно від вимог середовища, керуючись внутрішнім законом.
Середній	3/4	При надходженні «поганих» вимог суб'єкт з рівною ймовірністю може вчинити як добре, так і погано.
Низький	1/2	Суб'єкт погоджується з будь-якою вимогою середовища, демонструючи високий рівень конформізму.

Рис. 1. Психологічна характеристика рівнів морального статусу в моделі В. Лефевра

Джерело: розробка автора на основі досліджень В. Лефевра [12].

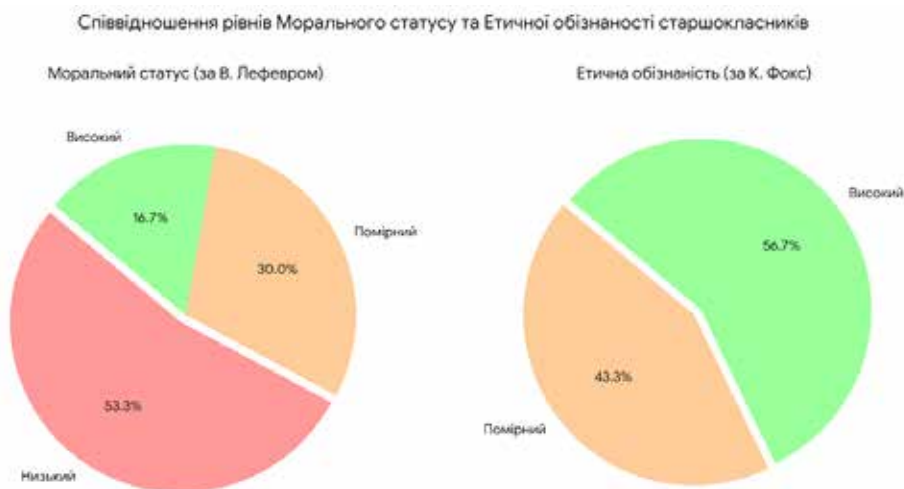

Рис. 2. Діаграма співвідношення рівнів Морального статусу та Етичної обізнаності старшокласників (%)

Джерело: розробка автора.

Рис. 3. Діаграма співвідношення показників Морального статусу, Етичної обізнаності, п'яти моральних основ та Ясності «Я-концепції» старших школярів (%)

Джерело: розробка автора разом з Волинець А. В. та Павловою О. О.

актуальність традиційних релігійних обмежень для сучасних старшокласників.

На Рис. 5 можна побачити, яку частку групи складають старші школярі з певним рівнем вираженості у відсотках кожної моральної основи. Чесність та Турбота мають найбільшу частку «Високого» рівня, що підтверджує попередній висновок про їх пріоритетність.

Стосовно Святості домінує «Низький» рівень, що вказує на низьку актуальність цих цінностей для більшості опитаних старшокласників. Потрібно зазначити про відсутність низького рівня стосовно такої моральної основи як Чесність. Турбота, Чесність, Влада та Лояльність мають збалансований розподіл із переважанням середнього та високого рівнів.

Аналіз внутрішніх кореляційних зв'язків між п'ятьма моральними основами розкриває глибинну

структуру ціннісних орієнтацій старшокласників. Найбільш суттєві результати демонструють чітке групування певних етичних інтуїцій. «Гуманістичне ядро» (Турбота та Чесність) – це найсильніший позитивний зв'язок серед усіх досліджуваних основ, де $r = 0,58$ при $p < 0,001$. Така кореляція означає, що школярі, які високо цінують піклування про інших, також схильні високо цінувати справедливість і чесність. Ці дві основи невіддільні одна від одної у свідомості молоді та формують базовий етичний компас.

Між двома основами «консервативного кластеру» Лояльності та Влади зафіксовано помірний позитивний зв'язок із показником $r = 0,49$ при $p < 0,01$. Це прямо вказує на те, що ті учні, хто глибоко цінує вірність своїй групі, також схильні поважати авторитети та ієрархію. Нетиповий синтез визначений у позитивному зв'язку між показниками Чесності та Влади ($r = 0,34$), проте в даній

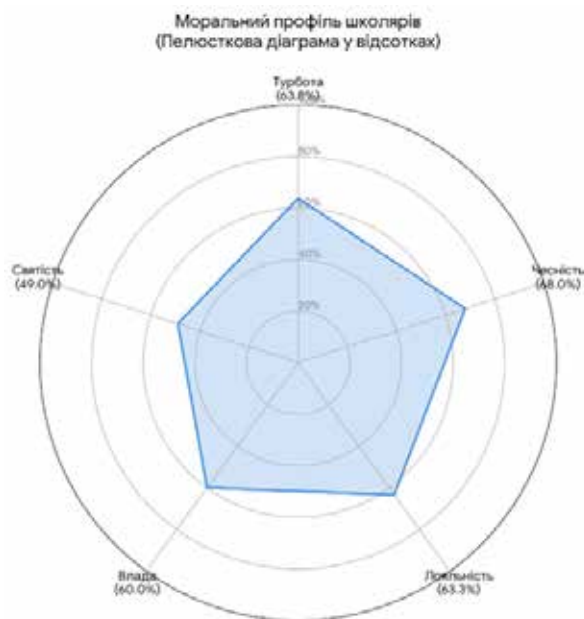

Рис. 4. Пелюсткова діаграма морального профілю школярів (%)

Джерело: розробка автора разом з Волинець А. В. та Павловою О. О.

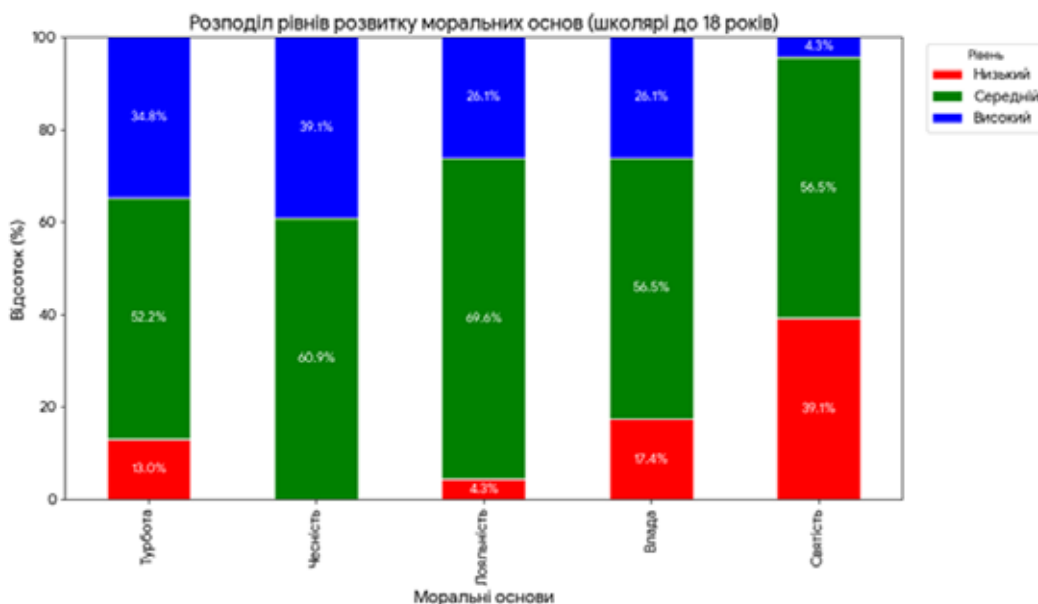

Рис. 5. Діаграма розподілу рівнів розвитку моральних основ школярів (%)

Джерело: розробка автора разом з Волинець А. В. та Павловою О. О.

групі ці моральні основи частково підтримують одна одну. Моральна інтуїція Святість має слабкі негативні кореляції з Турботою (-0,16), Чесністю (-0,36) та навіть Владою (-0,21) та єдиний слабкий позитивний зв'язок з Лояльністю (+0,19). Це свідчить про автономізацію Святості (Чистоти) в етичній матриці старшокласників, тобто вона функціонує ізольовано від ядра базових моральних інтуїцій.

За даними кореляційного аналізу найсильніший зворотний зв'язок зафіксовано між «Владою» та

«Етичною обізнаністю» ($r = -0,75$ при $p < 0,01$), тобто сліпе підкорення авторитету певним чином знижує етичну компетентність. «Моральний статус» позитивно корелює з консервативними цінностями: «Владою» ($r = 0,52$) та «Лояльністю» ($r = 0,43$). «Святість» має слабку тенденцію до зв'язку з вищою Ясністю Я-Концепції ($r = -0,29$). Потрібно враховувати, що оскільки шкала Ясності Я-Концепції (SCC) є реверсивною (відображає «сплутаність»), то позитивна кореляція означає зв'язок зі зниженням ясності, а негативна – з її підвищенням.

Результати регресійного аналізу демонструють, що базові моральні інтуїції по-різному детермінують етичні показники старшокласників. Найбільш вираженим є вплив на рівень етичної обізнаності, де модель виявилася високозначущою ($R^2 = 0,75$ при $p < 0,01$). Ключовим і єдиним достовірним предиктором тут виступає орієнтація на «Владу» ($\beta = -10,3$ при $p < 0,01$), тобто посилення авторитарних установок на один бал призводить до відчутного падіння етичної компетентності – приблизно на 10 балів. Щодо морального статусу, зафіксовано тенденцію до його підвищення під впливом цінностей «Чесності» ($\beta = 0,96$) та «Лояльності» ($\beta = 1,62$), тоді як «Турбота» виступає негативним фактором. Водночас вплив моральних основ на ясність Я-концепції є статистично незначущим і слабким ($R^2 = 0,24$) та свідчить про те, що моральні орієнтири не є визначальними для формування чіткого самосприйняття у цій віковій групі.

Відповідно до аналізу індивідуальних показників школярів можна визначити чотири групи, див. Рис. 6:

1) Традиціоналісти (~50%) – найбільша група. Це опора дисципліни, вони мають високі показники поваги до «Влади» та достатньо високий «Моральний статус», проте демонструють низьку «Етичну обізнаність» і мають труднощі з самостійним вирішенням складних етичних задач.

2) Збалансовані/невизначені (~22%), тобто учні, чий показники знаходяться на середньому рівні без виражених перекосів в ту чи іншу сторону.

3) Раціональні лідери (~17%), а саме інтелектуальна еліта класу, схильна до критичного мислення. Мають високу «Етичну обізнаність» та низький рівень підкорення «Владі».

4) Гіперемпати (~11%), які емоційно вразливі, але дуже людяні школярі. Демонструють максимальні показники за шкалою «Турбота» та мають низьку «Ясність Я-Концепції».

На основі проведеного аналізу можна виокремити й охарактеризувати чотири ключові індикатори моральної зрілості старшокласника.

1. Рівень розвитку моральної свідомості. Вона втрачає ситуативність і набуває ознак стійкості. Центральним новоутворенням стає моральна самосвідомість – здатність рефлексувати над власним «Я» з позиції добра і зла. І. Булах зазначає, що конфлікт між «Я-реальним» та «Я-ідеальним» у цьому віці є потужним рушієм особистісного зростання [3].

2. Рівень етичності поведінки. Етичність вимірюється здатністю до вільного морального вибору та вчинку. Важливим показником тут є зміна локусу контролю, тобто відповідальність за дії переміщується із зовнішніх обставин усередину особистості (совість).

3. Рівень етичності спілкування. Спілкування стає простором моральної верифікації себе. Етичність тут виявляється через емпатію, толерантність та повагу до гідності Іншого, що вимагає подолання підліткового егоцентризму.

4. Рівень етичних міжособистісних взаємовідносин. Цей індикатор відображає здатність старшокласника сприймати іншу людину не як засіб, а як абсолютну цінність. Етичні взаємовідносини в ранній юності будуються на духовній та ціннісній спорідненості, вимагаючи розвитку здатності до децентрації. Важливим аспектом є формування культури відстоювання власних меж без прояву агресії.

Рис. 6. Діаграма розподілу визначених психологічних типів школярів (%)

Джерело: розробка автора.

Війна кардинально змінила ментальний ландшафт українського школяра. Психологічні наслідки включають підвищену тривожність, емоційне напруження та деформацію «картини світу» [9]. Згідно з дослідженнями 2025 року, підлітки, які перебувають у воєнних регіонах, мають вищий ризик розвитку ПТСР та депресивних симптомів (16% у Донецькій області проти значно менших показників у тилових регіонах) [14].

У контексті моралі війна спричинила феномен «захисного лібералізму», тобто школярі поєднують високу чутливість до прав людини з жорсткою груповою лояльністю. Соціальна травма призводить до того, що підліткам стає важче опиратися на моральні цінності та віру в себе, що потребує активації адаптаційних ресурсів. Успішна адаптація можлива через «розпредметнення» цінностей у власному наративі – коли учень вчиться бачити себе автором своєї життєвої історії, що має сенс попри руйнацію зовнішнього світу.

Для подальшого морального розвитку старшокласників, тобто ефективного формування їх моральної свідомості, етичної поведінки, етичного спілкування та етичних взаємовідносин старшокласників, виховний вплив має бути диференційованим. Спираючись на виявлені чотири психологічні типи школярів, можна виокремити такі цільові рекомендації для дорослих, які їх супроводжують.

Для першої групи традиціоналістів (~50%):

Практичним психологам бажано спрямувати основний фокус на подолання сліпого підкорення та розвиток децентрації старших школярів. Ефективним буде проведення соціально-психологічних тренінгів з використанням моральних дилем. Обговорення ситуацій складного вибору стимулюватиме їхню моральну рефлексію та вчитиме критично оцінювати накази.

Вчителям необхідно категорично уникати авторитарного стилю та готових повчань. Для розвитку їхньої етичної самостійності слід застосовувати інтерактивні методи навчання, такі як «мозкові штурми» та рольові ігри.

Батькам рекомендується відмовитися від тотального контролю на користь партнерства. Важливо обговорювати з підлітком життєві ситуації та ділитися власним досвідом, але категорично не нав'язувати його як єдино правильний варіант.

Для другої групи раціональних лідерів (~17%):

Практичним психологам роботу слід спрямувати на поведінковий компонент, оскільки ці учні вже мають високий рівень декларативної етики. Рекомендується застосовувати вправи на кшталт «Відповідальне рішення» або «Моральний вибір», де глибоко аналізуються реальні наслідки дій для себе та суспільства.

Вчителям бажано будувати взаємодію з такими школярами виключно на суб'єкт-суб'єктних засадах. Для переходу їхніх теоретичних моральних знань у реальні вчинки, найкраще залучати цих лідерів до соціальних проєктів, волонтерства та допомоги вразливим групам.

Батькам важливо поважати право дитини на власну думку, навіть якщо вона суперечить батьківській. Це сприятиме формуванню їхньої самодостатності та здатності до етичного «самостояння».

Для третьої групи гіперемпатів (~11%):

Практичним психологам слід допомагати таким школярам саме в усвідомленні власних ціннісних пріоритетів та стабілізації їхнього «Я-образу». Необхідно проводити тренінги самопізнання з вправами на кшталт «Хто я?» та «Мої достоїнства». Також варто навчати їх психогімнастичним вправам для емоційної саморегуляції та зняття тривожності.

Вчителям бажано забезпечити атмосферу толерантності та безумовного позитивного прийняття учня. Це є критично важливою умовою для розвитку їхньої моральної впевненості у собі.

Батькам потрібно надавати таким школярам максимальну емоційну підтримку та приймати їх такими, якими вони є. Проте, батькам вкрай важливо підтримувати дитину в прагненнях, але не вирішувати за неї всі проблеми, щоб формувати відповідальність та здатність відстоювати свої межі.

Для четвертої групи збалансованих або невизначених (~22%):

Практичним психологам та вчителям для поглиблення моральної свідомості таких школярів доцільно використовувати твори мистецтва, стимулювати до написання есе на екзистенційні теми (гідність, вибір, відповідальність).

Для цієї групи школярів найбільшу вагу має особистий приклад батьків та їхня власна моральна позиція, яка транслюється через щоденне етичне спілкування.

Висновки. Моральна свідомість старшокласників у період ранньої юності еволюціонує від дотримання зовнішніх правил до автономної рефлексії. Проведене дослідження дозволяє зробити такі узагальнення:

1. Ключовими предикторами морального розвитку школярів є ясність Я-концепції, моральні основи особистості та здатність до рефлексивного аналізу власних вчинків крізь призму універсальних цінностей.

2. Сучасна українська молодь демонструє високу орієнтацію на індивідуальні цінності (Чесність, Турбота), проте в умовах війни спостерігається значне зростання Лояльності як механізму групового захисту.

3. Виявлено значний розрив між декларативною етичною обізнаністю та низьким рефлексивним моральним статусом, що свідчить про вразливість школярів до конформізму в ситуаціях реального стресу.

4. Стабільність моральної позиції прямо залежить від ясності Я-концепції; особистісна непевність веде до сліпого підпорядкування авторитетам, що гальмує етичний розвиток.

5. Війна змінила оптику сприйняття світу, посиливши утилітарні тенденції в моральних судженнях старшокласників та вимагаючи нових підходів до психологічної підтримки через активацію внутрішніх ресурсів стійкості.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні динаміки моральних трансформацій у школярів, що пройшли відповідний спеціалізований курс з розвитку етичного мислення, як серед тих, хто перебував в Україні, так і тих, хто повернувся з-за кор-

дону (реінтеграція). Також можливо у розробці цифрових платформ для розвитку етичної рефлексії через VR-симуляції складних соціальних конфліктів. Актуальним залишається питання запобігання «моральному вигоранню» молоді в умовах тривалої кризи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бех І. Д. Особистість у сяйві духовності: монографія. Київ – Чернівці: «Букрек», 2021. 244 с.
2. Боришевський М. Й. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності: монографія. Київ: Академвидав, 2010. 416 с.
3. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітків: реалії та перспективи: монографія. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. 340 с.
4. Зимянський А. Р. Психологічні умови розвитку моральної самосвідомості підлітків. Дис. канд. психол. наук. 19.00.07. Дрогобич: Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 2015. 189 с. Режим доступу: https://theses.oa.edu.ua/DATA/54/Zymyanskyu_A_R.pdf
5. Малахов В. А. Етика. Курс лекцій: навч. посіб. 6-те вид. Київ: Либідь, 2006. 384 с.
6. Павлов В. Г. Психологічні особливості морального розвитку та професійно-етичної компетентності майбутніх практичних психологів. *Гуманітарний форум*, 2025. 3(2). С. 22–29. [https://doi.org/10.60022/3\(2\)-3-GF](https://doi.org/10.60022/3(2)-3-GF)
7. Панок В. Г. Психологічна служба системи освіти в часи війни. / Психологія російсько-української війни: внутрішній погляд [Електронний ресурс]: матеріали Всеукраїнського круглого столу (7 квітня 2022 року) / за наук. ред. М. Слюсаревського, С. Чуніхіної, Л. Найдьонової; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології, Асоціація політичних психологів України. Київ: Талком, 2022. С. 33–34. DOI 10.36074/logos-12.08.2022.52
8. Савчин М. В. Духовний потенціал людини: монографія. Вид. 2-ге, пер., доп. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010. 508 с.
9. Тарнавська О. В. Психологічна діагностика адаптаційних ресурсів підлітків для подолання наслідків війни. *Європейський психологічний часопис*, 2025. Вип. 2. С. 86–93. DOI 10.36919/3083-5968.2.2025.86-93
10. Graham J., Haidt J. et al. Moral Foundations Questionnaire. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2011. Vol. 101(2). P. 366–385.
11. Kohlberg L. Moral Stages and Moralization: The Cognitive-Developmental Approach. *Moral Development and Behavior: Theory, Research, and Social Issues*. Ed. By T. Lickona. New York etc. 1976. P. 31–53.
12. Lefebvre V. A. *Algebra of Conscience*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2001. 426 p.
13. Pummer T. Compensated Altruism and Moral Autonomy. *Social Philosophy and Policy*. 2025. Vol. 42: 1, 186–203. doi:10.1017/S0265052525000093
14. Sourander A, Silwal S, Westerlund M, et al. Mental Health of Ukrainian Adolescents After Russian Invasions. *JAMA Pediatr*. 2026;180(2):187–193. doi:10.1001/jamapediatrics.2025.5094
15. Zheng M, Ma Z and He J. The impact of adolescent clinical depression and depressive symptoms on moral thinking: based on process dissociation approach. *Frontiers in Psychology*, 2025. Jun 25;16:1519595. doi: 10.3389/fpsyg.2025.1519595

Дата першого надходження статті до видання: 15.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 21.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026